

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗΣ ΣΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ KARL MARX

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ἡ γνωστὴ 11^η θέση τοῦ Karl Marx γιὰ τὸν Ludwig Feuerbach ὅτι «οἱ φιλόσοφοι εἶχαν ἐξηγήσει μόνο τὸν κόσμον μὲ διάφορους τρόπους, τὸ ζήτημα εἶναι νὰ τὸν ἀλλάξουμε» («Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert; es kommt aber darauf an, sie zu verändern»)¹ ὑποδηλώνει ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν ἀντίθεσή του πρὸς κάθε ἀπόπειρα «θεωρησιακῆς φιλοσοφίας» («spekulative Philosophie»), ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸν ἀναπροσανατολισμὸ τῆς σκέψης του πρὸς μιὰ νέα κατεύθυνση στοχασμοῦ, γνώρισμα τοῦ ὁποῖου εἶναι τὸ πράττειν², ἡ ἐνεργὸς μετοχὴ τοῦ ἀνθρωπίνου ὑποκειμένου στὴ διαμόρφωση τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι. Τὸν Marx βεβαίως δὲν τὸν ἀπασχολοῦν θεωρητικὰ ζητήματα ποῦ ἡ ἀντιμετώπισή τους χαρακτηρίζε τις προγενέστερες φιλοσοφικὲς συνθέσεις, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα, ἡ διερώτηση γιὰ τὸν Θεὸ ἢ τὸ εἶναι καὶ τὴ σχέση του μὲ τὰ ὑπαρκτά, οἱ ἐννοιες τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, τὸ ζήτημα τῶν ὁρίων τῶν γνωστικῶν μας ἱκανοτήτων καὶ συνακόλουθα ἡ ἀνταπόκριση (ἡ ἀντιστοιχία) τῶν βεβαιότητων μας (ἐμπειρικῶν ἢ νοητικῶν) πρὸς τὴν ἀντικείμενη αἰσθητὴ πραγματικότητα.

Ὁ Jürgen Habermas παρατηρεῖ εὐστοχα ὅτι «Marx hat nie nach dem Wesen des Menschen und der Gesellschaft als solchen gefragt, und niemals danach, wie sich der Sinn von Sein, gar des gesellschaftlichen Sein konstituiert, etwa in der Art: warum ist Sein und Seiendes und nicht vielmehr nichts»³. Τὸν Marx κατὰ τὴν πρώιμη περίοδο τοῦ στοχασμοῦ του ἐνδιαφέρει πρωτίστως τὸ ἐρώτημα: γιατί ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ βρίσκεται σὲ μιὰ ἀνελεύθερη κατάσταση, ὑποκείμενη σὲ ἀλλοτριωμένες καὶ ἀλλοτριώνουσες σχέσεις, καὶ ὄχι σὲ μιὰ διαφοροτική, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας νὰ ὑφίστανται οἱ προϋποθέσεις ἔτσι ὥστε νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐκκαλύπτει τὴν παρ-ουσία της στὸ πεδίο τῆς ἱστορικότητας. Μὲ ἀφετηρία τὴ συγκεκριμένη πραγματικότητα διαπιστώνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σὲ ἀρνητικὴ σχέση μὲ τὰ προϊόντα τῆς δραστηριότητάς του, μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, οἱ

1. Karl Marx, *Thesen über Feuerbach*, Karl Marx, *Frühschriften*. Hrsg., S. Laudshut, Stuttgart, Kröner, 1971, σ. 341' πβ. Φρίντριχ Ἐνγκελς, *Λουνδοβίκος Φόϋερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασικῆς Γερμανικῆς φιλοσοφίας*. Κάρλ Μάρξ, *Θέσεις γιὰ τὸν Φόϋερμπαχ*. Μετάφρ., Φώτῃ Φωτίου. Αθήνα, Θεμέλιο, 1982, σ. 90. Βλ. σχετικὰ, Βασίλειου Α. Κύρκου, «Σχόλια στὴν 11 "θέση" γιὰ τὸν Feuerbach», στό: *Ὁ Karl Marx καὶ ἡ φιλοσοφία*. Πρακτικὰ Πανελληνίου Συνεδρίου (Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, Ἰωάννινα 3-5 Νοεμβρίου 1983), Αθήνα, Gutenberg, 1987, σ. 146-154 [στό ἐξῆς: *Ὁ Karl Marx καὶ ἡ φιλοσοφία*].

2. Γεωργία Αποστολοπούλου, «Τὸ πρόβλημα τῆς πράξης στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Μάρξ», στό: *Ὁ Karl Marx καὶ ἡ φιλοσοφία*, σ. 45-61, ἰδ., σ. 53: «Τὸ τί εἶναι "πράξη" καὶ τὸ τί μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς "πρακτικὸ" εἶναι ἐρωτήματα πολυσύνθετα στὸν πρώϊμο Marx. Ἡ πρακτικὴ διάσταση τῶν ἀνθρωπίνων δραστηριοτήτων ἔχει γιὰ τὸν Marx ρεαλιστικὸ, ἐνῦπαρκο καὶ ἱστορικὸ χαρακτήρα, εἶναι ἀδιάσπαστη ἀπὸ τὸν κόσμον ποῦ ὑποπίπτει στίς αἰσθήσεις καὶ ποῦ ἐπιδέχεται τὴν ἀνθρώπινη ἐπέμβαση».

3. Jürgen Habermas, *Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien*, Neuwied und Berlin, Suhrkamp, ¹1974, σ. 234.

όποιοι παράγουν μαζί μ' αὐτόν ἀλλὰ καὶ μὲ ὅλους ὅσοι ἰδιοποιῶνται τὸ προῖον τοῦ μόχθου του, καὶ τέλος μὲ τὴ φύση ποὺ τὸν περιβάλλει. Ἡ ἀλλοτρίωση (die Entfremdung) τοῦ ἀνθρώπου στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς ἔχει μία ἀπτή ἐπενέργεια στὴν εἰδολογικὴ του ὕπαρξη, τὴν ὁποία ὁ Marx συγκεφαλαιώνει στὸ ἔργο του *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*⁴ σὲ τρεῖς σχέσεις («Verhältnisse»), τὶς ὁποῖες προτίθεται νὰ ἐρευνήσει: Πρῶτον, «...κάθε τι ποὺ ἐμφανίζεται γιὰ τὸν ἐργάτη ὡς "δραστηριότητα τῆς ἀλλοτρίωσης", τῆς "ἀποξένωσης", στὸν μὴ-ἐργάτη ἐμφανίζεται ὡς "κατάσταση τῆς ἀλλοτρίωσης", "τῆς ἀποξένωσης"»· δεύτερον, «ἡ "πραγματικὴ, πρακτικὴ στάση" τοῦ ἐργάτη στὴν παραγωγή καὶ πρὸς τὸ προῖον (ὡς διάθεση) ἐμφανίζεται στὸν μὴ-ἐργάτη ποὺ τὸν ἀντιμετωπίζει ὡς "θεωρητικὴ στάση"»· καὶ τρίτον, «ὁ μὴ-ἐργάτης κάνει ἐναντίον τοῦ ἐργάτη ὅ,τι κάνει ὁ ἐργάτης ἐναντίον τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅμως δὲν κάνει (sc. ὁ μὴ-ἐργάτης) ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅ,τι κάνει ἐναντίον τοῦ ἐργάτη»⁵.

Ἡ ἀλλοτρίωση (Entfremdung), ὅρος τὸν ὁποῖο ἀξιοποιεῖ ἐκτενῶς ὁ Georg W. Fr. Hegel στὴ Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος (1807)⁶, εἶναι μιὰ ἔννοια μὲ ἱστορικῶς πολὺπτυχο σημασιολογικὸ περιεχόμενο⁷, ὅμως στὴ θεωρητικὴ

4. Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*, στό: Karl Marx – Friedrich Engels, *Werke*. Ergänzungsband, erster Teil: *Schriften – Manuskripte – Briefe*, Berlin, Dietz – Verlag, 1981, ἰδ., σ. 510 κ.έ., στὴν ἐνότητα «Die entfremdete Arbeit» («Ἡ ἀποξενωμένη εργασία»). Βλ. καὶ τὶς ἐλληνικὲς μεταφράσεις τὸν *Οἰκονομικῶν καὶ φιλοσοφικῶν χειρογράφων*: Κάρλ Μάρξ, *Χειρόγραφα 1844 – Πολιτικὴ οἰκονομία καὶ φιλοσοφία*. Μετάφρ., Νίκου Μπαλιῆ. Αθήνα, Διεθνὴς Βιβλιοθήκη, 1974, σ. 82 κ.έ.: Κάρλ Μάρξ, *Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα*. Πρόλογος Λούτσιο Κολλέτι. Μετάφρ., Μπάμπη Γραμμένου. Αθήνα, Γλάρος, 1975, σ. 90 κ.έ. Στὰ ἐλληνικὰ ὑπάρχει καὶ ἡ μετάφραση, Κάρλ Μάρξ, *Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα 1844*. Μεταφραστικὴ πρόλ., Αποστόλης Λυκούργος. Αθήνα, Μαρξιστικὸ Βιβλιοπωλεῖο -Εργατικὴ Δημοκρατία, 2012. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ *Οἰκονομικὰ – φιλοσοφικὰ χειρόγραφα* (τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν τὸ 1932) περιλαμβάνονται, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, στὸ βιβλίο τοῦ Ἐριχ Φρόμ, *Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου στὸν Μάρξ*. Μετάφρ., Λεωνίδα Καρατζᾶ. Αθήνα, Μπουκουμιάνης, 1975, σ. 115-233. Στὴν παρούσα μελέτη παράλληλα μὲ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο [στό ἐξῆς: K. Marx, *Ö.-ph..M.*] παραθέτουμε καὶ τὶς σελίδες τῆς μετάφρασης τῶν ἐκδόσεων «Γλάρος» [στό ἐξῆς: ἑλλ. μετάφρ.]. 5. K. Marx, *Ö.-ph..M.*, σ. 522 (ἑλλ. μετάφρ., σ. 106)· πβ. Νίκου Κ. Ψημμένου, «Ἡ διαλεκτικὴ κυρίου καὶ δούλου στὸν Hegel καὶ στὸν Marx», στό: *Ὁ Karl Marx καὶ ἡ φιλοσοφία*, σ. 102-113, ἰδ., σ. 102-103.

6. Γκέοργκ Χεγκελ, *Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος*. Μετάφρ., εἰσαγ., σχόλια Δημήτρη Τζωρτζόπουλου. Τόμος Α' – Β', Αθήνα, Δωδώνη, 1993 -1995. Βλ. ἰδ., Τόμος Β', σ. 320-321 καὶ σημ. 1. Ὁ K. Marx, *Ö.-ph..M.*, σ. 568-588 (ἑλλ. μετάφρ., σ. 168-196) ἀσκεῖ κριτικὴ στὶς ἀπόψεις τοῦ Hegel ἀναφορικὰ μὲ τὴ διαλεκτικὴ καὶ τὴν ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης. Βλ. ἐνδεικτ., Chris J. Arthur, *Dialectics of labour: Marx and his relation to Hegel*, Oxford, 1986, σ. 45 κ.έ.· πβ. Νίκου Κ. Ψημμένου, «Ἡ διαλεκτικὴ κυρίου καὶ δούλου στὸν Hegel καὶ στὸν Marx», σ. 105-106.

7. Βλ. τὰ σχόλια τοῦ Michael Quante στό: Karl Marx: *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*. Kommentar von Michael Quante, Frankfurt a. M., 2009. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία βλ. ἐνδεικτ., Herbert Marcuse, *Reason and Revolution. Hegel and the rise of social theory*, London, 1941 (: *Vernunft und Revolution: Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie*, 1989) *Λόγος καὶ ἐπανάσταση*. Ὁ Χέγκελ καὶ ἡ γένεση τῆς κοινωνικῆς θεωρίας. Μετάφρ., Γεράσιμου Λυκιαρδόπουλου. Αθήνα, Ὑψίλον, 1985 (ἀνατύπωση: 1999)· Heinrich Popitz, *Der entfremdete Mensch. Zeitkritik und Geschichtsphilosophie des jungen Marx*, Frankfurt a.M., 1967· Richard L. Schacht, *Alienation*, London, 1971 [βλ. καὶ τὰ ἀποσπάσματα στό: R. L. Schacht, «Ἀλλοτρίωση: ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα ὡς τὸν Μάρξ». Μετάφρ., Δημήτρη Γ. Τσαοῦση, *Ἐποπτεία* 52 (Δεκέμβριος 1980), σ. 923-928]· Joachim Israel, *Alienation. From Marx to Modern Sociology. A macrosociological analysis*, Boston, 1971(: *Der Begriff Entfremdung. Makrosoziologische Untersuchung von Marx bis zur Soziologie der Gegenwart*, Reimbek, 1972) [βλ. καὶ τὰ ἀποσπάσματα (ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἐκδοση) στό: Joachim Israel, «Γιὰ μιὰ τυπολογία τῶν θεωριῶν τῆς ἀλλοτρίωσης». Μετάφρ., Δ. Γ. Τσαοῦση, *Ἐποπτεία* 52 (Δεκέμβριος 1980), σ. 951-957· B. Ollman, *Alienation. Marx's conception of man in capitalist society*, London, 1976 [βλ. καὶ τὰ ἀποσπάσματα στό: B. Ollman, «Ἡ ἀλλοτρίωση στὸν Μάρξ». Μετάφρ., Δ. Γ. Τσαοῦση, *Ἐποπτεία* 52 (Δεκέμβριος 1980), σ. 929-945]· Adam Schaff, *Entfremdung als soziales Phänomen*, Wien, 1977· Bruno Schmid, «Die Entfremdungsbegriff in der Gegenwart und seine ethische Relevanz», *Jahrbuch für Christliche*

σύλληψη του Marx⁸ προσλαμβάνει τὸ θεμελιώδες νόημά της ἀπὸ τὴ διακρίβωση τῶν ἀλληλεπιδράσεων ποὺ συντελοῦνται στὸ πεδίο τῆς οἰκονομικῆς διάρθρωσης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, μὲ σημεῖο ἀναφορᾶς τὸν ἄνθρωπο –τὸ σταθερὸ αὐτὸ ὑποκείμενο τῆς ἀλλοτρίωσης. Ἡ ἄρση (Aufhebung) τῆς ἀλλοτρίωσης εἶναι καὶ αὐτὴ μία «οὐσιαστικὰ ἱστορικὴ ἔννοια ποὺ ἐξυπονοεῖ τὴν πετυχημένη πραγμάτωση μιᾶς διαδικασίας ποὺ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ ποιοτικὴ διαφορετικὴ κατάσταση πραγμάτων»⁹.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο κατανοεῖται ἀπὸ τὸν Marx καὶ ἡ θέση τῶν φιλοσόφων, οἱ ὁποῖοι ἐξετάζουν θεωρητικὰ τὰ δεδομένα προβλήματα, ἀφοῦ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ «τὰ προϊόντα τοῦ καιροῦ τους» («die Philosophen [...] sind die Früchte ihrer Zeit»),¹⁰ ἱστορικῶς προσδιορισμένες ὑπάρξεις, ποὺ ἀντιλαμβάνονται τὸν ἀποξενωμένο «ἀπὸ τὸν ἑαυτό του» ἄνθρωπο ὡς ὑποκείμενο τοῦ ὁποίου οἱ σκέψεις «εἶναι σταθερὰ φαντάσματα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο»¹¹. Στὰ Οἰκονομικά καὶ φιλοσοφικά χειρόγραφα – ἔργο στὸ ὁποῖο ὁ Marx εκφράζει κατὰ κύριο λόγο τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση– δὲν ὑπάρχει κάποιος σαφὴς ὁρισμὸς τῆς ἔννοιας τῆς ἀλλοτρίωσης ἀντίθετα, συναντοῦμε μιὰ ριζοσπαστικὴ ανατομία τοῦ φαινομένου, καὶ αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται στὴν ἀνάλυση τοῦ Marx γιὰ νὰ καταδείξει «κάθε κατάσταση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης ποὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴ μὴ ἀλλοτρίωση»¹². Ἡ πολυσημία τῆς ἔννοιας δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιο γιὰ τὴν κατανόησή της ὡς ἐξεικόνισης συγκεκριμένων οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων ποὺ συναρθρώνουν τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς τῶν προϊόντων καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν, στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων ἓνα ἢ περισσότερα εἰδητικὰ γνωρίσματα τοῦ ὑποκειμένου ἀποξενώνονται ἀπὸ τὸν ὑπαρκτικὸ τους φορέα. Ἡ προσωπικότητα χάνει ἓνα (ἢ περισσότερα) ἀπὸ τὰ

Sozialwissenschaften 25 (1984), σ. 225-316' Elmar Treptow, *Die Entfremdungstheorie bei Karl Marx (unter besonderer Berücksichtigung des Spätwerks)*, München, 1978' Εὐτύχη Ι. Μπιτσάκη, *Θεωρία καὶ πράξη. Προβλήματα φιλοσοφίας τοῦ ἀνθρώπου*, Αθήνα, Gutenberg, 21983, σ. 191 κ.ἐ. Πέτρου Κ. Γιατζίκη, *Ἡ θεωρία τῆς ἀλλοτρίωσης ὡς κρίση τῆς μεσιτείας καὶ ἀποκαλυπτικὸ ὄραμα ἐνότητας*. Διδακτορικὴ Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1994' Rahel Jaeggi, *Entfremdung. Zur Aktualität eines sozialphilosophischen Problems*, Frankfurt a. M. - New York, 2005. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐνδελεχὴ ἀνάλυση τοῦ μαθητῆ τοῦ Georg Lukács István Mészáros, *Marx's Theory of Alienation*, London, 1974 (: 1970) [: Ἰσβαν Μεσάρως, *Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση*. Μετάφρ., Ἐλένη Κωνσταντέλου. Θεώρησης της μετάφρ., Γιάννης Κρητικός., Αθήνα, Ράππας, 1973 (ἐπανέκδοση: Αθήνα, Κουκίδα, 2016)].

8. H. Lefebvre, *Κοινωνιολογία τοῦ Marx*. Μετάφρ., Τάσου Αθανασιάδη. Αθήνα, Gutenberg, 1982, σ. 41: «Ἡ μαρξιστικὴ κριτικὴ εἶναι (καὶ) θεωρητικὴ [...] προχωράει μάλιστα ὡς τὸ τέλος καὶ ὡς τὸ βάθος τῆς θεωρίας, τῆς ἀνάλυσης τῶν ἐννοιῶν».

9. Ἰσβαν Μεσάρως, *Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση*, σ. 41.

10. Ἡ διατύπωση βρίσκεται στὸ κείμενο τοῦ Marx: «Der leitende Artikel in Nr. 179 der Kölnische Zeitung» (1842). Βλ. Karl Marx- Friedrich Engels, *Werke*, Bd. 1, 1981, Berlin, Dietz – Verlag, σ. 97.

11. K. Marx, *Ö.-ph..M.*, σ. 586 (ἐλλ. μετάφρ., σ. 193). Ἡ κριτικὴ ἀφορᾶ πρωτίστως τὸν Hegel, ἀλλὰ καὶ τὴν γερμανικὴ θεωρησιακὴ φιλοσοφία. Βλ. Νίκου Κ. Ψημμένου, «Ἡ διαλεκτικὴ κυρίου καὶ δούλου στὸν Hegel καὶ στὸν Marx», σ. 104 κ.ἐ' πβ. Γεωργία Ἀποστολοπούλου, «Τὸ πρόβλημα τῆς πράξης στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Μάρξ», σ. 54-55. Γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Marx προσεγγίζει τὴν προγενέστερη φιλοσοφικὴ παράδοση βλ. Εὐθύμη Παπαδημητρίου, «Ἡ σχέση τοῦ Μάρξ πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ παράδοση», στὸ: *Ὁ Karl Marx καὶ ἡ Φιλοσοφία*, σ. 70-82.

12 B. Ollman, «Ἡ ἀλλοτρίωση στὸν Μάρξ», σ. 933: «Ἡ "ἀλλοτρίωση" ἐπομένως χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Μάρξ γιὰ νὰ δηλωθεῖ κάθε κατάσταση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης ποὺ ἀπέχει ἢ "ὑστερεῖ" ἀπὸ τὴν μὴ-ἀλλοτρίωση, ἂν καὶ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ Μάρξ ἐπιφυλάσσει κατὰ κανόνα τὴ μομφὴ αὐτὴ γιὰ τὶς πρὶν ἀκραῖες περιπτώσεις. Μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ὅμως καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἀναφέρεται ὁ Μάρξ στὴν "ἀλλοτρίωση" ὡς "ἓνα σφάλμα, ἓνα ἐλάττωμα, ποὺ δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει".

στοιχεία που την συγκροτούν και παύει να είναι ολοκληρωμένη.

Ἡ ἀρτιότητα τοῦ ἀνθρώπου βεβαίως δὲν κατανοεῖται ἀπὸ τὸν Marx ὡς συνάρτηση ἀπλῶς τῆς ἀτομικότητάς του, «αὐτὸ ποὺ εἶμαι καὶ δύναμαι», σημειώνει, «σὲ καμία περίπτωση δὲν προσδιορίζεται μέσω τῆς ἀτομικότητάς μου»¹³, ἀλλὰ πιστοποιεῖται ὡς ἀρμονικὴ σχέση μετὰ τὸ κοινωνικὸ – διανθρώπινο καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, μιὰ σχέση ποὺ βιώνεται –ἀλλὰ καὶ κατανοεῖται– ὡς γεγονὸς ἐλευθερίας στὸν ἱστορικὸ βίον καὶ ὄχι στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀφαίρεσης. Ἡ μὴ ἀλλοτρίωση προϋποθέτει βεβαίως μιὰ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπον, γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι ὁ ἄνθρωπος πρὶν ἀπὸ κάθε ὑποταγὴ τοῦ σὲ σχέσεις ἀλλοτριωτικῆς, προϋποθέτει αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Marx προσδιορίζει μετὰ τὴ διατύπωση «πραγματικὸς, ὁλικὸς ἄνθρωπος ποὺ πατὰ στέρεα στὴ γῆ καὶ ἀναπνέει ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς φύσης»¹⁴. Γιὰ τὸν Marx «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἅμεσα φυσικὴ ὕπαρξη»¹⁵, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ὑπερβαίνει τὴ φυσικὴ ὕπαρξη, ὄντας μιὰ «ἀνθρώπινη φυσικὴ ὕπαρξη» («*menschliches Naturwesen*»)¹⁶. «Μιὰ ὕπαρξη ποὺ δὲν ἔχει τὴ φύση τῆς ἑξῶ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς, δὲν εἶναι μιὰ φυσικὴ ὕπαρξη καὶ δὲν διαδραματίζει στὸ σύστημα τῆς φύσης κανένα ρόλον [...]. Μιὰ ὕπαρξη ποὺ δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἓνα ἀντικείμενο γιὰ μιὰ τρίτη ὕπαρξη, δὲν ἔχει ὕπαρξη γιὰ τὸ ἀντικείμενό της, δηλαδὴ δὲν ἔχει ἀντικειμενικὲς σχέσεις καὶ ἡ ὕπαρξί της δὲν εἶναι ἀντικειμενικὴ. Μιὰ μὴ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη εἶναι μιὰ μὴ ὕπαρξη»¹⁷.

Ἡ παρ-ουσία τοῦ ὑποκειμένου ὡς ὁλότητας καθίσταται λοιπὸν ἀντιλητὴ μόνο στὸν διακείμενο ὀρίζοντα τοῦ κοινωνικῶς πράττειν ὡς μιὰ σχέση, ἀφοῦ μιὰ αὐτονομημένη «ὕπαρξη» δὲν εἶναι ἱστορικῶς δυνατὴ. Ἡ σύσταση τῆς κοινωνίας προϋποθέτει τὴν παρ-ουσία καὶ ἄλλων πραγματικοτήτων ἐκτὸς τῆς ἀτομικότητος καὶ ἐδράζεται στὴ διακείμενη σχέση τοῦ ὑποκειμένου μετὰ τοὺς ἄλλους, τὰ ἀποτελέσματα τῶν δραστηριοτήτων του (προϊόντα, ὑπηρεσίες), καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πραγματικὸς μόνο στὸν βαθμὸ ποὺ οἱ δραστηριότητές του προσανατολίζονται πρὸς ἓνα ἄλλο πρόσωπον καὶ ὁ ἴδιος γίνεται ταυτόχρονα τὸ πεδίο τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἄλλου¹⁸. Οἱ ἀναπτύξεις ποὺ παρουσιάζει ὁ Marx στὸ συγκεκριμένο ἔργο «προσδιορίζουν τὴν "ἀνθρώπινη φύση" μετὰ ἓναν ριζικὰ διαφορετικὸ τρόπο: ὄχι σὰν μιὰ "φύση" ἢ "οὐσία" τοῦ εἶδους ποὺ βρίσκουμε στὴ φιλοσοφία τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλὰ σὰν μιὰ σειρά ἀπὸ σχέσεις. Ἄν ὁ ἐργάτης ἀλλοτριώνει ἢ διαχωρίζει τὴν ὑποκειμενικότητά του ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας, αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ εἶναι ταυτόχρονα χωρισμένος καὶ διαιρεμένος τόσο ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμον τῆς φύσης (τὰ μέσα του παραγωγῆς καὶ συντήρησης), ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους στοὺς ὁποίους

13. K. Marx, *Ö-ph..M.*, σ. 564: «Das, was ich "bin" und "vermag", ist keineswegs durch meine Individualität bestimmt» πβ. *ἐλλ. μετάφρ.*, σ. 103-104. Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὶς συνάψεις ἀνάμεσα στὸν Marx καὶ τὸν Hegel ἀναφορικὰ μετὰ τὸ ζήτημα τῆς «ἀτομικότητος» δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συζητηθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς παρούσας μελέτης. Γιὰ τὶς θέσεις τοῦ Hegel βλ. Δημήτρην Τζωρτζόπουλον, *Ἡ ἐννοία τῆς ἀτομικότητος στὴ Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος τοῦ Χέγκελ*. Διδακτορικὴ Διατριβή. Ἀθήνα, 1997, ἰδ., σ. 29 κ.έ., 55 κ.έ.

14. K. Marx, *Ö-ph..M.*, σ., 578 (*ἐλλ. μετάφρ.*, σ. 181) πβ. Ἰσβαν Μεσάρως, *Ἡ θεωρία τοῦ Μαρξ γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση*, σ. 180 κ.έ.

15. *Αὐτόθι*.

16. K. Marx, *Ö-ph..M.*, σ., 579 (*ἐλλ. μετάφρ.*, σ. 183).

17. *Ο.π.*, σ. 578 (*ὁ.π.*, σ. 182).

18. *Ο.π.*, σ., 579 (*ὁ.π.*, σ. 183): «Φανταστήτε μιὰ ὕπαρξη ποὺ δὲν εἶναι οὔτε ἀντικείμενο ἀπὸ μόνῃ τῆς οὔτε ἔχει ἓνα ἀντικείμενο. Ἀρχικὰ μιὰ τέτοια ὕπαρξη δὲν θὰ ὑπῆρχε ἑξῶ ἀπὸ αὐτὴ, θὰ ὑπῆρχε σὲ μιὰ κατάσταση ἀπομόνωσης».

άνηκει ή έργατική του δραστηριότητα. Αυτό σημαίνει ότι ο Μάρξ δεν συλλαμβάνει την ύποκειμενικότητα του έργάτη σαν μια καθορισμένη ουσία ή μια "έσωτερική βουβή γενικότητα", αλλά σαν μια λειτουργία της σχέσης του με τη φύση και τους άλλους ανθρώπους—μια λειτουργία ενδο-άνθρωπινων ή κοινωνικών σχέσεων¹⁹

Η θέση ότι ο άνθρωπος είναι μια «άνθρωπινη φυσική ύπαρξη» σημαίνει ότι είναι μια «ύπαρξη για τον εαυτό του και για το λόγο αυτό μια ειδολογική ύπαρξη» («für sich selbst seiendes Wesen, darum Gattungswesen») που πρέπει να την έπαληθεύσει και πραγματώσει ο ίδιος στην βιωτή του, και «καθώς κάθε φυσική πραγματικότητα πρέπει να αποκτήσει ύπαρξη, κατά τον ίδιο τρόπο και ο άνθρωπος έχει τη διαδικασία καταγωγής (του) στην ιστορία [...]». Η ιστορία είναι ή αληθινή φυσική ιστορία του «άνθρώπου» («Die Geschichte ist die wahre Naturgeschichte des Menschen»)²⁰. Με τον όρο «Gattungswesen» (άλλοι συναντούμε τον όρο «Gattungsleben»), ο Marx δηλώνει την είσοδο διαφορά του ανθρώπου από τις άλλες ζωντανές υπάρξεις και ταυτοχρόνως διατυπώνει την αντίθεσή του προς τη στατική θεώρηση της «Gattung»²¹, αντίθεση που εκφράζεται έναργέστερα στην 6η θέση για τον Feuerbach, σύμφωνα με τον οποίο «το (άνθρωπινο) όν μπορεί κατά συνέπεια να κατανοηθεί μόνο σαν 'γένος', ως έσωτερική, βουβή γενικότητα που συνδέει με φυσικό τρόπο τα πολλά άτομα».²² Ο Marx προκρίνει στην ανάλυσή του την άποψη για την ανθρώπινη ουσία ως λειτουργία σχέσης και για το λόγο αυτό δυναμικά ενεργούμενης επικοινωνίας σε ποικίλα πεδία της ιστορικής διαλλαχίας, αφού «το (άνθρωπινο) όν [...] στην πραγματικότητα είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων», αντίληψη ή οποία αναιρεί την έκδοχή του ανθρώπου ως καθορισμένης ουσίας ή έσωτερικής, «βουβής γενικότητας»²³.

Η έργασία, τονίζει με έμφαση ο Marx, δεν παράγει μόνον έμπορεύματα· παράγει επίσης και τον εαυτό της καθώς και τους εργάτες σαν έμπορεύμα²⁴ και

19. Λούτσιο Κολλέτι, «Πρόλογος» στο: Κ. Μάρξ, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα* (βλ. σημ. 3), σ. 33-34.

20. Κ. Marx, *Ö-ph..M.*, σ., 579 (έλλ. μετάφρ., σ. 183). Ο Marx σημειώνει στην «Εισαγωγή» του έργου του *Κριτική της Έγγελιανης φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*. Μετάφρ., Μπάμπη Λυκούδη. Αθήνα, Παπαζήσης, 1978, σ. 18, ότι «στόχος της ιστορίας είναι λοιπόν μετά την εξαφάνιση του "Επέκεινα της αλήθειας" να καθιερώσει την "αλήθεια του Ένθάδε". Κατ'άρχην είναι στόχος της φιλοσοφίας, που υπηρετεί την ιστορία, άμέσως μόλις ξεμασκαρευτεί ή "ιερή μορφή" της αυτοαλλοτρίωσης του ανθρώπου, να ξεμασκαρέψει την αυτο-αλλοτρίωση και στις βέβηλες μορφές της. Η κριτική του ούρανοψ μετατρέπεται έτσι σε κριτική της γής, ή "κριτική της θρησκείας" σε "κριτική του δικαίου", ή "κριτική της θεολογίας" σε "κριτική της πολιτικής"». Μέσα από το πρίσμα αυτό έρμηνεύεται και ή άπόφαση του Marx, *Die deutsche Ideologie* (1845-1846), στο: Karl Marx, *Frühschriften*. Hrsg., S. Laudshut, Stuttgart, Kröner, 1971, σ. 354 (: Κάρλ Μάρξ – Φρ. Έγκελς, *Η Γερμανική Ίδεολογία*. Μετάφρ., έπιμ., Κώστα Φιλίνη. Τόμος Α', Αθήνα, Gutenberg, ³1989 ('1979), σ. 73), για τον Feuerbach, ό οποίος «στον βαθμό που είναι υλιστής δεν καταπιάνεται με την ιστορία, και στο βαθμό που εξετάζει την ιστορία δεν είναι υλιστής».

21. Πβ. B. Ollman, «Η άλλοτρίωση στον Μάρξ», σ. 942 κ.έ.

22. Karl Marx, *Thesen über Feuerbach*, σ. 340: «Das Wesen kann daher als "Gattung" als innere, stumme, die vielen Individuen natürlich verbindende Allgemeinheit gefasst werden» πβ. Φρίντριχ Ένγκελς, *Λουδοβίκος Φόϋερμαχ και το τέλος της κλασικής Γερμανικής φιλοσοφίας*. Κάρλ Μάρξ, *Θέσεις για τον Φόϋερμαχ*, σ. 88. Βλ. και τις έπισημάνσεις του Λούτσιο Κολλέτι, ό.π., σ. 33

23. *Αυτόθι*. Ο Gajo Petrović, *Philosophie und Revolution*, Hamburg, Rowohlts Deutsche Enzyklopädie, 1971, σ. 36, με άφορμή τις παραπάνω έπισημάνσεις του Marx για την φύση του ανθρώπου, κάνει λόγο για τον «άνθρωπολόγο» και «όντολόγο» Marx, του οποίου «ή ανθρωπολογική ανάλυση είναι στο έργο (του) πρακτικά άξεχώριστη από την όντολογική».

24. Κ. Marx, *Ö-ph..M.*, σ., 511 (έλλ. μετάφρ., σ. 92).

μέσω της μετατροπής αυτής προκύπτει το παράδοξο: το αντικείμενο της εργασίας, το προϊόν της δημιουργικής δραστηριότητας του ανθρώπου να αντιστρατεύεται την εργασία ως κάτι αλλότριο («fremdes Wesen»), να εμφανίζεται ως δύναμη ανεξάρτητη απ' τον παραγωγό²⁵. Οί συνέπειες αυτής της φαινομενικά αναπότρεπτης απόληξης της παραγωγικής διαδικασίας είναι ή εξαφάνιση του ανθρώπινου υποκειμένου («ή απώλεια της πραγματικότητας του έργατή») μέσα στο αντικείμενο και—το κυριότερο—«ή υποδούλωση στο αντικείμενο και στη συνέχεια ή ιδιοποίηση ως απόξένωση»²⁶. Μ' άλλα λόγια ο Marx επισημαίνει την αυτονόμηση του προϊόντος από τον παραγωγό, την ανεξάρτητη απ' τη θέλησή του λειτουργία του προϊόντος και σε τελική ανάλυση την έχθρική προς τον εργάτη «λειτουργία» του προϊόντος, το οποίο μετά την παραγωγή του φαίνεται να διαθέτει τη δική του αδράνεια και λογική, αφού ή διάθεσή του στην αγορά καθίσταται γεγονός συναλλαγής, στην οποία παρασιωπάται ή γενεσιουργός αιτία της δημιουργίας του. Στο σημείο αυτό μπορεί να γίνει λόγος για μία ανεπίγνωστη μετάβαση από τη λειτουργική «χρήση» του προϊόντος στην «έξουσιαστική» του θέση στο πλαίσιο της αγοράς, μία μετάβαση που υπακούει στη λογική των συγκεκριμένων κεφαλαιοκρατικών οικονομικών παραμέτρων.

Ο άνθρωπος όμως, όντας μια «ειδολογική ύπαρξη», έχει τη δυνατότητα να αποστασιοποιείται από τον εαυτό του, να εξ-ίσταται και να παρατηρεί τον εαυτό του ως ένα καθολικό όν («universelles Wesen») έπειδή ακριβώς είναι ελεύθερος²⁷. Ο άνθρωπος παράγει καθολικά («universell produziert») και είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για πραγματική παραγωγή μόνο όταν το υποκείμενο είναι απελευθερωμένο από τη «φυσική ανάγκη»²⁸. Πέραν από—και ενάντια σέ—κάθε φυσικό προσδιορισμό ο άνθρωπος είναι ελεύθερος απέναντι στο προϊόν του, σ' αντίθεση με τα κατασκευάσματα των ζώων, τα οποία ανήκουν «άμεσα στα φυσικά τους σώματα»²⁹. Ο άνθρωπος, υπογραμμίζει με έμφαση ο Marx, παράγει επίσης «σύμφωνα με τους νόμους της όμορφιάς» («der Mensch formiert daher auch nach den Gesetzen der Schönheit»)³⁰, θέση ή οποία υπονομεύει με καταλυτικό τρόπο κάθε προσπάθεια θεώρησης του ανθρώπου ως μηχανικού εξαρτήματος απαραίτητου για τη λειτουργία της απρόσωπης παραγωγικής μηχανής.

Ένω ή εργασία, σύμφωνα με τα όσα παραπάνω αναπτύχθηκαν, θα έπρεπε να είναι μια ελεύθερη δημιουργική ενέργεια μέσα από την οποία ο άνθρωπος θα ανακάλυπτε τον εαυτό του, γίνεται καταναγκαστική, υπηρετική αναγκών που βρίσκονται έξω απ' αυτήν. Ο άνθρωπος δεν εργάζεται για να ικανοποιήσει την επιθυμία του για μεταποίηση του αντι-κειμένου κόσμου, για να εμφανισθεί μέσα από την εργασία ή φύση (και) ως δικό του έργο. Ο άνθρωπος, ή ειδολογική ύπαρξη, ή διαφορετική από τις υπάρχουσες

25. *Αυτόθι*.

26. *Ό.π.*, σ. 512 (ό.π., σ. 92).

27. *Ό.π.*, σ. 515 (ό.π., σ. 97).

28. *Ό.π.*, σ. 517 (ό.π., σ. 99).

29. *Αυτόθι*.

30. *Αυτόθι*. Για τις περι αισθητικής αντίληψης του Marx βλ. *Ίστβαν Μεσάρος, Η θεωρία του Μάρξ για την αλλοτρίωση*, σ. 204 κ.έ.

πραγματικότητες και όντολογικῶς ἐλεύθερη ἀκόμα και ἔναντι τοῦ ἑαυτοῦ της, ἀναπαράγεται πνευματικῶς και οὐσιαστικῶς στο ἀφηρημένο ἐπίπεδο τῆς συνείδησης και στο πεδίο τοῦ ἱστορικοῦ βίου και ἐνῶ μέ τὴν ἐλεύθερη ἐργασία μορφοποιεῖται τὸ πρῖσμα μέσω τοῦ ὁποῖου ὁ ἄνθρωπος «θεᾶται» τὸν ἑαυτό του στο δημιούργημά του, αὐτὴ ἡ κατ' ἐξοχὴν ὑπαρκτικὴ δυνατότητα φαλκιδεύεται και ἀλλοιώνεται ἐνεκα τῆς ἀλλοτριωμένης μορφῆς τῆς ἐργασίας³¹.

Στὸν βαθμὸ πὺν ἡ ἐργασία (τόσο στὶς καπιταλιστικὲς κοινωνίες τῆς ἐποχῆς τοῦ Marx ὅσο και σήμερα) εἶναι ὑπηρετικὴ μόνον τῶν «ζωϊκῶν λειτουργιῶν» (φαγητό, ποτό, ἀναδημιουργία) και ἐξαντλεῖται στὸν ρόλο τοῦ μέσου ἱκανοποίησης τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν, γιὰ τὸν ἐργάτη ἀποτελεῖ ἡ ἀπονεκρωμένη αὐτὴ ἐργασία ἓνα βάρος δυσβάσταχτο, μία μάστιγα («eine Pest»)³². Μὲ ὀξυδερκὴ ματιὰ ὁ Marx κατανόησε τὴν ἀντιστροφή προτεραιοτήτων πὺν συντελεῖται στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, ἀντιστροφή πὺν σχετίζεται ἄμεσα μέ τὶς ἀλλοτριωμένες και ἀλλοτριωτικὲς παραμέτρους πὺν διέπουν τὴν κοινωνικὴ διαβίωση στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο ὀργάνωσης τοῦ οἰκονομικοῦ, κοινωνικοῦ και πολιτιστικοῦ βίου. Οἱ «ζωϊκὲς» λειτουργίες εἶναι βεβαίως «ἀνθρώπινες λειτουργίες», ἡ ἀναγωγή τους ὅμως σὲ αὐτοσκοπὸ ὑποβαθμίζει τὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα τους και ἀπελευθερώνει στοιχεῖα πὺν συσκοτίζουν τὰ ὑπαρκτικὰ γνωρίσματα τοῦ ὑποκειμένου: ἡ ἐργασία ἀπὸ «σκοπός», ἡ τελεσφόρηση τοῦ ὁποῖου ἀπελευθερώνει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, «μεταβάλλεται σὲ «μέσον» και οἱ «ζωϊκὲς» λειτουργίες ἀπὸ «μέσον» ζωῆς γίνονται «σκοπός»³³. Ὑποκείμενος σ' αὐτὴ τὴ λογικὴ ὁ ἄνθρωπος ἀλλοτριώνεται και ἐξαφανίζεται ἡ ἰδιαιτερότητά του και ἐπειδὴ ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ «δραστηριότητα» («Tätigkeit»)³⁴, ἀλλὰ «συνειδητὴ δραστηριότητα» («bewußte Lebenstätigkeit»)³⁵, ἡ αὐτονόμηση τῆς παραγωγικῆς ἐνέργειας ἀπὸ τὴν ὑπαρκτικότητα συνιστᾷ τὸ ἱστορικὸ δρᾶμα τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητας.

Ἡ ἀλλοτριωμένη ἐργασία ἀποξενώνει τὸν ἄνθρωπο ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ φύση (ἡ φύση εἶναι τὸ ἀντικείμενο μέ τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἔχει –και ὀφείλει νὰ διατηρεῖ– μιὰ συνεχὴ σχέση,³⁶ εἶναι «τὸ ἀνόργανο σῶμα» του μέ τὸ ὁποῖο σχετίζεται ἀλλὰ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπ' αὐτό, ὅπως ἀντίθετα συμβαίνει μέ τὰ ζῶα, ἀλλὰ και τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του μέ συνέπεια τὴν ἀποξένωσή του ἀπὸ τὸ εἶδος του³⁷. Ἡ ἐργασία ἔτσι μετατρέπεται σὲ κάτι «ἐξωτερικὸ» («äusserlich») και ὁ ἐργάτης δὲν ἀνήκει πλέον στὸν ἑαυτό του ἀλλὰ σὲ κάποιον ἄλλο, τὸν ἐργοδότη, ὁ ὁποῖος ἰδιοποιεῖται και ἀπολαμβάνει τὸν μόχθο και τὴ δυστυχία («Qual») τοῦ ἐργάτη³⁸. Ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο–παραγωγὸ

31. Ὁ.π., σ. 517 (ὁ.π., σ. 99): «Ebenso indem die entfremdete Arbeit die Selbsttätigkeit, die freie Tätigkeit, zum Mittel herabsetzt, macht sie das Gattungsleben des Menschen zum Mittel seiner physischen Existenz».

32. Ὁ.π., σ. 514 (ὁ.π., σ. 95-96).

33. Ὁ.π., σ. 515 (ὁ.π., σ. 96): «Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ φαγητό, τὸ ποτό, ἡ ἀναδημιουργία κλπ. εἶναι ἐπίσης καθαρὲς ἀνθρώπινες λειτουργίες. Ὡστόσο, ὅταν ἀποσπασθοῦν ἀπὸ ἄλλες πλευρὲς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας και μεταστραφοῦν σὲ τελικοὺς και ἀποκλειστικοὺς σκοποὺς, εἶναι ζωώδεις λειτουργίες».

34. *Αὐτόθι*.

35. Ὁ.π., σ. 516 (ὁ.π., σ. 98).

36. *Αὐτόθι* (ὁ.π., σ. 97). Ὁ Marx κάνει λόγο στο σημεῖο αὐτὸ γιὰ ἓνα «beständig Prozess» τοῦ ἀνθρώπου μέ τὴ φύση.

37. *Αὐτόθι*.

38. Ὁ.π., σ. 519 (ὁ.π., σ. 101).

καὶ τὸ προϊόν του παρεμβάλλεται ὁ ἐργοδότης, ὁ «ξένος διαμεσολαβητής» («fremder Mittler»). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁλοκληρώνεται ἡ διαδικασία «πραγματοποίησης» τοῦ ἐργάτη καὶ συνακόλουθα ἡ «ἐλεύθερα ἀποφασισμένη ἀποδοχὴ μιᾶς νέας δουλείας»³⁹, ἀφοῦ ἡ ἐργασία ἄλλοτε εἶναι «ἐξωτερικευση», «ἐκδήλωση τῆς ζωῆς» («Lebensäusserung») καὶ ἄλλοτε «ἀλλοτρίωση τῆς ζωῆς» («Lebensentäusserung»). Ἡ μορφή τῆς ἐργασίας στὸν καπιταλισμὸ εἶναι γιὰ τὸν Marx ἀλλοτρίωση τῆς ζωῆς, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐργάζεται γιὰ νὰ προσπορισθεῖ τὰ μέσα τῆς βιοτῆς του, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ἐργασία δὲν σχετίζεται μὲ τὴν εὐδαιμονία του, διότι πρόκειται γιὰ μίαν «καταναγκαστική» ἐνασχόληση, ἡ ὁποία τοῦ ἐπιβάλλεται ἀπὸ μιὰ «ἐξωτερικὴ» ἀναγκαιότητα καὶ δὲν ἔχει ὡς γενεσιουργὸ κίνητρο μίαν ἐπιθυμία πού συναρτᾶται μὲ τὴν προαίρεσή του⁴⁰. Ἡ ἐργασία στὸν καπιταλισμὸ εἶναι μιὰ «ἀναγκαστική ἐργασία» (Zwangsarbeit) καὶ ὁ ἐργάτης, ἀποκομμένος ἀπὸ τὸ προϊόν του καὶ ἀντιμετωπίζοντας τὴ διάθεση τῆς δραστηριότητάς του κάτω ἀπ' τὸ φάσμα ἀναπόδραστον ἀναγκῶν ἐπιβίωσης, κατ' ὄνομα μόνον παραμένει ἄνθρωπος. Δὲν εἶναι παρὰ μιὰ «ἀφαίρεση» («Abstraktion») καὶ μὲ ἀνάλογο τρόπο ἡ ἀτομικὴ ζωὴ μεταστρέφεται «στὴν ἀφηρημένη της καὶ ἀποξενωμένη μορφή»⁴¹.

Στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς ἡ ἐργασία εἶναι μάλιστα καὶ προκαλεῖ μιὰ ἔντονη τάση ἀποφυγῆς της, ἐπειδὴ παύει νὰ ἀποτελεῖ τὸν τρόπο ἔκφρασης τῆς ἀνθρώπινης ἐνεργητικότητος καὶ δὲν συνιστᾷ πράξη μέσω τῆς ὁποίας φανερώνεται ἡ προσωπικὴ δημιουργία. Στὴν ἐργασία ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀπωλέσει τὸν ἑαυτό του, διότι οἱ ἱκανότητές του υπηρετοῦν –χωρὶς τὴν ἐλεύθερη συγκατάθεσή του– σχεδιάσματα μεγιστοποίησης τοῦ πλούτου καὶ φαινομενικῶς τὴ βελτιστοποίηση τῆς κοινωνικῆς θέσης τῶν ἐργαζομένων, ὅμως στὴν πραγματικότητα ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν προοδευτικὴ ἐξαθλίωση τῶν τελευταίων. Μὴ ἔχοντας καμία δυνατότητα πρόσβασης στοὺς μηχανισμοὺς ἐλέγχου καὶ διάθεσης τῆς παραγωγῆς ὁ ἐργάτης αἰσθάνεται ξένος πρὸς τὰ δρώμενα καὶ ὁ ἀλλοτριωμένος ἄνθρωπος–ἐξ αἰτίας τῆς ἀντιστροφῆς τῶν προτεραιοτήτων πού ἐπισημάνθηκαν παραπάνω– ἀποξενώνεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ἀφοῦ καθημαγμένος στὴν «ἀθλιότητα» πού προκαλεῖ «ἡ αἴσθησις τοῦ ἔχειν» («der Sinn des Habens») ἀποξενώνεται τελικῶς καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν ὑπόστασι⁴². Ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Marx, «ἡ ὑπέρβαση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας εἶναι κατὰ συνέπεια ἡ πλήρης "χειραφέτηση" ὅλων τῶν ἀνθρώπων αἰσθήσεων καὶ ιδιοτήτων· ἀλλὰ ἀκριβῶς ἔνεκα αὐτῆς τῆς χειραφέτησης οἱ αἰσθήσεις καὶ οἱ ιδιότητες

39. *Αὐτόθι*. Βλ. Ἰσβαν Μεσάρως, *Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν Ἀλλοτρίωση*, σ. 40. Ἡδὴ ὁ Georg Lukacs, *Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über marxistische Dialektik*, Neuwied und Berlin, 1970 (:1923) [: Γκέοργ Λούκατς, *Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση*. Μετάφρ., Γιάννη Παπαδάκη. Αθήνα, Οδυσσεύς, 1975, σ. 149 κ.ε. («Ἡ πραγματοποιήσιμη καὶ ἡ συνείδησις τοῦ προλεταριάτου») ὑπογράμμισε (σ. 150) ὅτι «ἡ οὐσία τῆς ἐμπορευματικῆς μορφῆς [...] συνίσταται στὸ γεγονός ὅτι μιὰ σχέση, μιὰ ἐπικοινωνία μεταξὺ προσώπων παίρνει ἕνα πραγματιστικὸ χαρακτῆρα καὶ ἄρα μιὰ "φανταστικὴ ἀντικειμενικοποίηση", πού κρύβει στὴν αὐτόνομη, αὐστηρή, φαινομενικὰ τελικὴ καὶ ὀρθολογικὴ νομιμότητά της κάθε ἴχνος τῆς θεμελιακῆς τῆς οὐσίας: τὴ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπων».

40. *Ο.π.*, σ. 514 (δ.π., σ. 95): «Ἐτεῖ ἡ ἐργασία του (sc. τοῦ ἐργάτη) δὲν εἶναι ἐθελοντική, ἀλλὰ καταναγκαστική· εἶναι καταναγκαστικὴ ἐργασία. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ἐργασία δὲν εἶναι ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, ἀλλὰ ἕνα μέσο νὰ ἱκανοποιήσῃ ἀνάγκες ἔξω ἀπὸ αὐτήν»· πβ. Ἰσβαν Μεσάρως, *Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν Ἀλλοτρίωση*, σ. 98.

41. *Ο.π.*, σ. 516 (δ.π., σ. 98).

42. *Ο.π.*, σ. 540 (δ.π., σ. 131).

έγιναν "ανθρώπινες", ύποκειμενικά όσο και αντικειμενικά. Τò μάτι έγινε ανθρώπινο μάτι, όπως τò αντικείμενό του έγινε ένα κοινωνικό "ανθρώπινο" αντικείμενο, δημιουργημένο από τόν άνθρωπο και για τόν άνθρωπο. Οί αισθήσεις λοιπόν έγιναν "θεωρητικές" στην άμεση πρακτική τους. Σχετίζονται με τò πράγμα για τò ίδιο τò πράγμα, τò πράγμα όμως είναι μιὰ "αντικειμενική ανθρώπινη" σχέση πρὸς τόν εαυτό του και πρὸς τόν άνθρωπο και αντίστροφα». Στην περίπτωση τῆς μεταλλαγῆς τῶν υπαγορεύσεων τῆς ἀνάγκης σὲ κίνητρα του ἐλευθέρως πράττειν, συμπεραίνει ὁ Marx, «ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἱκανοποίηση ἀποδεσμεύονται ἔτσι ἀπὸ τὴν "ἐγωϊστική" τους φύση (ihre egoistische Natur) καὶ ἡ φύση ἔχει ἀπωλέσει τὴ μόνη τῆς "χρησιμότητα" μετὴν ἔννοια ὅτι ἡ χρῆση τῆς ἔγινε "ανθρώπινη" χρῆση»⁴³.

Στὰ *Οἰκονομικά καὶ φιλοσοφικά χειρόγραφα* ἀναγνωρίζεται με ρητὸ τρόπο ἡ προνομιακὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι, καὶ γίνεται λόγος γιὰ τὸ καταστατικὸ γνῶρισμα τῆς ἐλευθερίας ποὺ ἐπιτρέπει στὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο νὰ ἀποστασιοποιεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸν εαυτό του⁴⁴, νὰ τοποθετεῖται ἐναντὶ του καὶ νὰ βλέπει «τὸν εαυτό του σὰν τὸ παρόν, ζωντανὸ εἶδος, ἐπειδὴ θεᾶται τὸν εαυτό του ὡς ἓνα "καθολικὸ καὶ γι' αὐτὸ ἐλεύθερο ὄν"»⁴⁵. Ἡ ἀλλοτριωμένη ἐργασία ἀντιθέτως προκαλεῖ, ἐκτὸς τῶν παραπάνω, καὶ ἓνα ἀκόμη ἐπώδυνο γιὰ τὶς συνέπειές του σύμπτωμα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τὴν «ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο» («die Entfremdung des Menschen von den Menschen») ⁴⁶. Ὅπως με ἔμφαση τονίζεται, «ἡ πρόταση ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀποξενωμένος ἀπὸ τὴν εἰδολογικὴ του ὑπαρξὴ σημαίνει ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἀποξενώνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ ὅτι ὅλοι εἶναι ἀποξενωμένοι ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη οὐσία»⁴⁷. Εἶναι ἴσως ἡ σημαντικότερη συνέπεια τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας καὶ τὰ αἷτια ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἐπισήμανση αὐτὴ τοῦ Marx δὲν ἔχουν βεβαίως ἐκλείψει.

Στὴ σχέση τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας κάθε ἄνθρωπος ἀντιμετωπίζει τοὺς ἄλλους σύμφωνα με τὸ ἐπίπεδο καὶ τὴν κατάσταση ποὺ βρίσκεται αὐτὸς ὡς ἐργάτης⁴⁸. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει, ἐπειδὴ ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου με τὸν εαυτό του, με τὸ ὑπαρκτικὸ του συνειδὸς δὲν εἶναι ἀφηρημένη, δὲν ἐξαντλεῖται στὸ διασκεπτικὸ πεδίο, ἀλλὰ πραγματώνεται καὶ ἐκφράζεται ὡς ἐσώτερος διάλογος ἐνὸς κοινωνικοῦ ὄντος με τὸν εαυτό του καὶ ὡς ἐπι-κοινωνία με τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους⁴⁹. Μέσα ἀπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ καθίσταται ἐναργὲς γιὰ τὴν «ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία μεταστρέφει τὴν "εἰδολογικὴ ὑπαρξὴ τῶν ἀνθρώπων", τόσο τὴ φύση ὅσο καὶ τὶς διανοητικὲς τοῦ εἰδολογικῆς δυνάμεις, σὲ μιὰ ὑπαρξὴ "ξένη" πρὸς αὐτὸν καὶ σὲ ἓνα μέσο τῆς "ἀτομικῆς του ὑπαρξὴς"», ἀφοῦ «ἀποξενώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ δικό του σῶμα, ἀπὸ τὴ φύση ὅπως

43. *Αὐτόθι*.

44. *Ὁ.π.*, σ. 515 (δ.π., 97).

45. *Αὐτόθι*.

46. *Ὁ.π.*, σ. 517 (δ.π., σ. 100) πβ. Ἰσβαν Μεσάρος, *Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση*, σ. 173 κ.έ.

47. *Ὁ.π.*, σ. 518 (δ.π., σ. 100).

48. *Αὐτόθι* πβ. B. Ollman, «Ἡ ἀλλοτρίωση στὸν Μάρξ»

49. *Αὐτόθι* (δ.π., σ.99) πβ. Adam Schaff, *Marxismus und das menschliche Individuum*, Hamburg, Rowohlt's Deutsche Encyclopädie, 1970, σ. 66: «Das Problem der Entfremdung betrifft das Verhältnis des menschlichen Individuums zur Gesellschaft und zu den verschiedenartigen Produkten des Menschen als eines gesellschaftlichen Menschen».

υπάρχει έξω από αυτόν, από την πνευματική του ουσία, την "άνθρωπινη ουσία"⁵⁰. Πέρα όμως από τις έπισημάνσεις, υπάρχει τὸ ζήτημα τῆς ἄρσης, τῆς διαλεκτικῆς υπέρβασης («Aufhebung») τῆς ἀλλοτριώσεως πὺν δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἓνα ἱστορικὸ ἐπίτευμα⁵¹ καὶ ὁ Marx καταφάσκει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸν «λογικὸ πυρῆνα» τῆς ἐγγελιανῆς διαλεκτικῆς⁵², γιὰ τὴν ὁποία μὲ ἐπιγραμματικὴ διατύπωση εἶχε ἀποφανθεῖ στὸν «Ἐπίλογο» τῆς δευτέρης ἐκδόσεως τοῦ Κεφαλαίου (1873), ὅτι «στὸν Χέγκελ ἡ διαλεκτικὴ βρίσκεται μὲ τὸ κεφάλι κάτω. Χρειάζεται νὰ τὴν ἀναποδογυρίσουμε καὶ νὰ τὴν στηρίξουμε στὰ πόδια γιὰ ν' ἀποκαλύψουμε τὸ λογικὸ πυρῆνα μέσα στὸ μυστικιστικὸ περίβλημα»⁵³. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς διαδικασίας ἀποδέσμευσης τοῦ ἀνθρωπίνου ὑποκειμένου ἀπὸ τὴν ἀλλοτριωμένη καὶ ἀλλοτριώνουσα πραγματικότητα εἶναι δυνατόν νὰ συντελεσθεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν Marx, στὸν «κομμουνισμό», πὺν συνιστᾷ «τὸ "θετικὸ" ξεπέρασμα τῆς "ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας" ὡς "άνθρωπινη αὐτο-αποξένωση", καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πραγματικὴ "ἰδιοποίηση" τῆς "άνθρωπινος" οὐσίας μέσα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο· εἶναι ἡ πλήρης ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑαυτὸ του, ὡς "κοινωνικῆς", δηλαδὴ ἀνθρώπινος ὕπαρξης»⁵⁴. Ὁ Marx καὶ ὁ Engels βεβαίως δὲν παραλείπουν νὰ ὑπογραμμίσουν ὅτι στὴ συλλογιστικὴ τους «ὁ κομμουνισμὸς δὲν εἶναι [...] μιὰ "κατάσταση" («Zustand») πραγμάτων» πὺν πρέπει νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ, ἓνα "ἰδεῶδες" («Ideal») πὺν σ' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ προσαρμοστεῖ ἡ πραγματικότητα. Ὀνομάζουμε κομμουνισμό», σημειώνουν, «τὴν "πραγματικὴ" κίνηση πὺν καταργεῖ τὴ σημερινὴ κατάσταση πραγμάτων»⁵⁵, τὴ δυναμικὴ δηλαδὴ φορὰ πρὸς τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου μέσω τῆς ἀναμέτρησής του μὲ ὅ,τι φενακίζει τὴ συνείδησή του καὶ φαλκιδεύει τὴν εἰδολογικὴ του ταυτότητα ὡς κοινωνικοῦ ὄντος.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

50. K. Marx, *Ö-ph..M.*, σ., 518 (ἐλλ. μετάφρ., σ. 100).

51. Ὁ Ἰσβαν Μεσάρως, *Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση*, σ. 98-99, ἐπισημαίνει ὅτι «τὸ ζήτημα τῆς "Aufhebung", ὅπως διατυπώνεται [...] παύει νὰ εἶναι μιὰ φανταστικὴ πράξη τοῦ "Υποκειμένου" καὶ γίνεται ἓνα συγκεκριμένο πρακτικὸ πρόβλημα γιὰ τὸν πραγματικὸ ἄνθρωπο. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη προσβλέπει στὴν ἄρση τῆς ἀλλοτριώσεως διαμέσου τῆς κατάργησης τῆς "ἀλλοτριωμένης διαμεσολάβησης" (δηλαδὴ τῆς καπιταλιστικῆς θεσμοθετημένης δευτεροβάθμιας διαμεσολάβησης), μὲ τὴν ἀπαλλαγὴ τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴν πραγματοποιημένη ὑπαγωγὴ τῆς στὴν ἐξουσία τῶν πραγμάτων, στὴν "ἐξωτερικὴ ἀναγκαιότητα"...».

52. Βλ. Γκέοργκ Χέγκελ, *Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος*, Τόμος Α', σ. 247: «τὸ "ἀναιρεῖν" [«Aufheben»] ἐκδηλώνει τὴ διπλὴ ἀληθινὴ του σημασία, τὴν ὁποία εἶδαμε στὸ ἀρνητικὸ· εἶναι μιὰ "πράξη ἄρνησης" καὶ μιὰ "διατήρησης". Γιὰ τὸν συγκεκριμένο ὄρο βλ. ἐπίσης τὶς «σημειώσεις» τοῦ Marx στὸ : Κάρλ Μάρξ – Φρ. Ἐγκελς, *Ἡ Γερμανικὴ ἰδεολογία*, τόμος Β' (βλ. σημ. 20), σ. 233 [Παράρτημα], «Ἀρση (Aufhebung) τῆς "ἀλλοτριώσεως" ταυτισμένη μὲ τὴν ἄρση τῆς ἀντικειμενικότητας (Gegenständlichkeit) (μιὰ πλευρὰ πὺν ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Φῶϋερμπαχ). 53. Κάρλ Μάρξ, *Τὸ κεφάλαιο. Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας*. Τόμος Α'. Μετάφρ., Παναγιώτῃ Μαυρομάτῃ. Αθήνα, Σύγχρονη Ἐποχὴ, 2002 (1954), σ. 26.

54. K. Marx, *Ö-ph..M.*, σ., 534 (ἐλλ. μετάφρ., σ. 126).

55. Karl Marx – Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie*, σ. 361: «Der Kommunismus ist für uns nicht ein Zustand, der hergestellt werden soll, ein Ideal, wonach die Wirklichkeit sich zu richten habe. Wir nennen Kommunismus die wirkliche Bewegung, welche den jetzigen Zustand aufhebt»· πβ. Κάρλ Μάρξ – Φρ. Ἐγκελς, *Ἡ Γερμανικὴ ἰδεολογία*, Τόμος Α', σ. 81-82.